

Baruch de Spinoza

Ethica

Vertaald, ingeleid en toegelicht
door Maarten van Buuren

DAMON

Inhoud

INLEIDING 7

ETHICA 13

I God 15

II Aard en oorsprong van het denken 77

III Oorsprong en aard van de affecten 161

IV De slavernij van de mens,
dat wil zeggen de kracht van de affecten 253

V De macht van het verstand,
dat wil zeggen de menselijke vrijheid 339

DANKBETUIGING 383

VERANTWOORDING 384

Ten aanzien van de vertaling 384

Edities 387

LITERATUURLIJST 389

OVER DE VERTALER 397

Inleiding

Spinoza's *Ethica* is het belangrijkste werk uit de Nederlandse filosofie en een van de belangrijkste filosofische werken wereldwijd. Het is zijn levenswerk. Hierin zet hij een visie uiteen die zijn tijd ver vooruit is. Spinoza durft de relatie tussen God, mens en wereld op een volstrekt nieuwe manier te denken. Zijn meesterwerk werd, vanwege de controverse inhoud, pas na zijn dood gepubliceerd.

Biografische schets

Spinoza werd in 1632 geboren als kind van Sefardische joden. Zijn familie kwam oorspronkelijk uit Spanje. De joden hadden zich in de 15^e eeuw onder toenemende druk van de Spaanse koning tot het katholicisme bekeerd, maar dat bleek niet voldoende om aan vervolging te ontkomen. Ze weken uit naar Portugal, maar ook daar werd de toestand steeds benarder. Aan het eind van de 16^e eeuw vluchtte de familie d'Espinoza naar het buitenland, eerst naar Nantes; later (mogelijk via Hamburg) naar Amsterdam.

De Portugese joden vormden in Amsterdam een kleine gemeenschap. Ze vestigden zich op Vlooienburg, een polder aan de Amstel die aan het eind van de 16e eeuw was drooggelegd, maar aan alle kanten omgeven was door water en zijn naam ontleende aan de drassige bodem ('vlooi' te lezen als 'vloed').

Na aankomst in het tolerante Nederland, keerden de Portugese joden terug naar het geloof van hun vaders, maar dat was niet makkelijk. Ze hadden hun geloof eeuwenlang niet mogen belijden en waren het contact met de joodse gebruiken kwijtgeraakt.

Dat leidde tot haarkloverijen en kerkscheuringen in een gemeente die aan het begin van de 17^e eeuw niet meer dan honderd gezinnen omvatte.

De eerste synagoge, gesticht in 1600, viel in 1619 in drie synagogen uiteen. De joodse gemeenschap handhaafde de orthodoxie zo strikt, omdat de synagoge het symbool was met behulp waarvan de Sefardische gemeenschap zich in een vreemd land staande kon houden.

De Portugese joden verwierven aanzienlijke welstand door de handel op het voormalige vaderland. Michael d'Espinoza, de vader van Baruch, was zo'n handelaar. Hij verdiende goed geld met de handel in zuidvruchten. Aan deze rijkdom dankte hij een invloedrijke positie binnen de joodse gemeenschap. Hij werd meerdere malen herkozen tot 'parnassijn', lid van het bestuur van de synagoge.

Baruch werd opgevoed binnen de joodse orthodoxie. Hij volgde de Talmud Toraschool die nauw aan de synagoge was gelieerd. Aan het eind van de jaren '40, begin van de jaren '50 begon hij lessen te volgen aan de Latijnse school van Franciscus van den Enden. Spinoza was zo'n goede leerling, dat hij al snel zelf Latijnse les mocht gaan geven. Franciscus bracht hem bovendien in contact met de 'nieuwe filosofie' van Descartes.

In Amsterdam heerste aan het begin van de 17^e eeuw een aanzienlijke mate van geloofsvrijheid. Uit alle windstreken stroomden dissidenten toe. Het was een bont gezelschap, bestaande uit millenaristen, coccejansen, Quakers, armenianen, antitrinitaristen, socinianen, cartesianen en collegianten. Spinoza zocht zijn toevlucht bij deze dwarsdenkers. Hij voelde zich met name thuis bij de collegianten, een vrijzinnige beweging van utopische christenen die niemand uitsloot en tot de waarheid probeerde te komen door discussie op voet van gelijkheid in kleine gezelschappen, die 'colleges' werden genoemd.

Spinoza volgde misschien ook lessen aan de Illustere School, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam. Hij kan ook, na 1665 colleges, hebben gevolgd aan de Leidse universiteit, een berucht cartesiaans bolwerk.

Deze omstandigheden vormen geen verklaring voor het ontstaan van de radicale denkbeelden die Spinoza aan het eind jaren '40, begin jaren '50 ontwikkelde. Ze kunnen wel een impuls hebben gevormd voor en richting hebben gegeven aan zijn opstandigheid tegen de joodse orthodoxie en de sociale orde die daarop berustte.

In de zomer van 1656 barstte de bom. Spinoza werd, voor de buitenwereld volstrekt onverwacht, uit de joodse gemeenschap verbannen, op grond van 'afgrijselijke' en 'abominabele' ketterijen.

Spinoza was niet aanwezig tijdens de dienst waarin de banvloek werd uitgesproken. Hij verdween en dook pas weer op in 1661 in Rijnsburg, waar hij zich bleek te hebben gevestigd als lenzenslijper. Waar hij in de tussentijd verbleef is onduidelijk. Volgens een aannemelijke suggestie dook hij onder in het huis van Franciscus van den Enden. Daar kon hij met zijn vrienden over filosofie debatteren; waarschijnlijk schreef hij daar ook zijn eerste filosofische teksten, te beginnen met een *Apologie* waarvan de strekking luidde dat hij, Spinoza, de synagoge de rug had toegekeerd, niet andersom.

Ethica

In dezelfde tijd moet hij zijn begonnen met de *Ethica*. De algemene strekking moet, in het verlengde van de *Apologie*, worden begrepen als een verzet tegen elke vorm van religieuze dogmatiek en als een pleidooi voor vrijdenken. Met vrijdenken bedoelde Spinoza dat de filosofie zich moet losmaken van haar theologische grondslagen (joods of gereformeerd) en de grote vragen naar oorsprong en doel van het menselijk bestaan moet beantwoorden aan de hand van een strikt logische redenering.

Spinoza schreef zijn *Ethica* in twee fasen die zo sterk van elkaar verschillen dat ze als *Ethica 1* en *Ethica 2* van elkaar moeten worden onderscheiden.

De oorspronkelijke *Ethica* bestond uit drie delen, gewijd aan de Natuur (fysica), het Denken (logica) en de Ethiek (ethica). Spinoza volgde de werkwijze die in de oudheid werd gebruikt door de filosofische school van de stoa. Hij oriënteerde zich op stoïsche filosofen, met name Epictetus, Seneca en Cicero, en deze 'oriëntatie' moet vooral worden opgevat als een oriëntatie in systematiek.

Filosofie bestaat volgens de stoïsche filosofen uit drie onderling samenhangende onderdelen. Het eerste onderdeel betreft de vraag naar het Zijn. Ze noemden dat onderdeel 'fysica' (natuurwetenschap). Onder 'natuur' verstonden de stoïci niet zozeer de bloemetjes en de bijtjes als wel Natuur in de betekenis van een universum in voortdurende ontwikkeling. Onder natuur (het Griekse *ta physika*) verstonden ze het vormgevende beginsel, de kiemkracht die oorsprong, ontwikkeling en

samenhang van het gehele universum verklaarde. Dit kiembeginsel heette de Logos en deze Logos was God.

Het volgende onderdeel betreft de vraag naar het Denken, oftewel de logica. Hoe kan het Zijn worden gedacht door broze en vergankelijke wezens zoals de mens? Dat kan, zeiden de stoïci, omdat de mens, in tegenstelling tot de dieren, voorzien is van een denken waarvan de kern wordt gevormd door de logos, ditmaal met een kleine letter geschreven, welke logos op menselijk niveau correspondeert met de goddelijke, universele Logos.

Volgens de stoïsche filosofie is het cruciaal dat mensen stoïsch correct leren denken, omdat het menselijk denken moet worden beschouwd als een antenne die op het universum is gericht. Mensen moeten leren logisch te denken, omdat ze zich dankzij deze logica kunnen invoegen in de grote Logos die God is.

Het laatste onderdeel, de richtlijnen tot handelen of ethiek (Doen), volgt logisch uit de voorafgaande twee delen, omdat het juiste handelen wordt afgeleid uit het correcte Denken van het Zijn.

Het systeem van de stoïsche filosofie: Zijn, denken, doen, is ook het systeem waarop Spinoza zijn *Ethica* bouwt. In elk van de drie onderdelen staat de logos centraal. Dat geldt zowel voor Spinoza als voor de stoa. Als we bedenken dat het Griekse woord *logos* door Romeinse filosofen werd vertaald als *ratio*, dan begrijpen we dat de 'ratio' (rede) die een centrale tol speelt in Spinoza's filosofie, herleid moet worden tot de stoïsche logos die de essentie van Zijn, Denken en Doen in één woord samenvat.

Spinoza werkte aan zijn driedelige *Ethica* (die hij nog geen *Ethica* noemde, maar 'mijn Filosofie') vanaf ongeveer 1660 tot 1665. In 1665 was zijn boek klaar. Hij zocht een vertaler en nam contact op met een uitgever om zijn boek te publiceren.

Maar zijn uitgever, Jan Rieuwertsz raadde hem dat met klem af. Spinoza legde schoorvoetend zijn *Ethica* op de plank en begon aan een ander boek: het *Theologisch-politiek traktaat*. Dat boek publiceerde hij in 1670 onder een schuilnaam. In 1671 nam hij het manuscript van de *Ethica* weer op en schreef een vervolg op het nog niet geheel afgeronde deel III over de ethiek. De tijden waren grimmiger geworden. De conflicten tussen monarchisten en staatsgezinden mondten uit in een staatsgreep door de monarchisten. In 1672 werden de gebroeders De Witt op gruwelijke wijze vermoord; de Republiek kwam ten val.

Tussen 1665 en 1672 verschoven Spinoza's ideeën over ethiek. Het accent werd verlegd van een puur individuele, naar een politiek-maatschappelijke ethiek. Deze zwenking is voelbaar in de delen IV en V die Spinoza na 1671 toevoegde.

Het verschil tussen *Ethica 1* en *Ethica 2* bestaat globaal gezien daarin dat het accent verschuift van een algemene filosofie, bestaande uit Zijn, denken en doen, naar een studie waarvan de uiteindelijke delen III, IV en V alle drie over ethiek gaan. Vervolgens is er binnen deze ethiek een accentverschuiving van individuele naar maatschappelijke ethiek.

De laatste, vijfdelige versie van de *Ethica* heeft de oorspronkelijke opzet, dat wil zeggen het fundament van Spinoza's *Ethica* en van zijn denken, aan het oog onttrokken. Als we ons de vraag stellen waar Spinoza's levenswerk over gaat, doen we er goed aan te redeneren vanuit de oorspronkelijk opzet in de drie delen, Zijn, denken en doen en hun onderlinge samenhang.

In de *Ethica* toont Spinoza een traject van slavernij naar vrijheid. Hij gaat uit van de vraag naar het Zijn, behandelt vervolgens de vraag naar het Denken en sluit af met een ethiek die hij afleidt uit de twee voorafgaande vragen. In alle onderdelen staat de rede centraal. Wie zich in het voetspoor van Spinoza door rede laat leiden in zijn denken en handelen bevrijdt zich van de slavernij en verwerft het geluk.

Ethica

Op meetkundige wijze uiteengezet
en ingedeeld in vijf delen
die handelen over

I God

II Aard en oorsprong van het denken

III Oorsprong en aard van de affecten

IV De slavernij van de mens,
dat wil zeggen de kracht van de affecten

V De macht van het verstand,
dat wil zeggen de menselijke vrijheid

DEEL I**God****Definities¹**

1. Onder de oorzaak van zichzelf versta ik datgene waarvan de essentie existentie insluit, dat wil zeggen datgene waarvan de aard alleen als bestaand kan worden gedacht.
2. Iets wordt in zijn soort eindig genoemd wat door iets anders van dezelfde natuur kan worden begrensd. Een lichaam wordt bijvoorbeeld eindig genoemd, omdat we altijd een lichaam kunnen bedenken dat groter is. Zo wordt een gedachte door een andere gedachte begrensd. Maar een lichaam wordt niet door een gedachte begrensd, net zomin als een gedachte door een lichaam.
3. Onder substantie versta ik datgene wat in zichzelf is en door zichzelf wordt begrepen, dat wil zeggen datgene waarvan het begrip niet het begrip van iets anders nodig heeft en waaruit het gevormd zou moeten worden.
4. Onder attribuut² versta ik wat het verstand waarneemt als datgene wat de essentie van een substantie uitmaakt.
5. Onder verschijningsvorm³ versta ik de aandoeningen van een substantie, dat wil zeggen datgene wat in iets anders is waardoor het ook wordt voortgebracht.

6. Onder God versta ik een volstrekt oneindig zijnde, dat wil zeggen een substantie⁴ bestaande uit oneindig veel attributen, die elk uitdrukking geven aan een eeuwige en oneindige essentie.
 UITLEG: Ik zeg ‘volstrekt’, en niet ‘in zijn soort’ oneindig; als iets namelijk alleen maar in zijn soort oneindig is, kunnen we er de oneindige attributen van ontkennen [NS⁵: dat wil zeggen dat we oneindige attributen kunnen bedenken die niet tot zijn natuur behoren]; tot de essentie van wat volstrekt oneindig is, behoort daarentegen alles wat essentie uitdrukt en geen ontkenning inhoudt.

7. Een ding wordt vrij⁶ genoemd als het alleen uit de noodzaak van zijn aard bestaat, en alleen door zichzelf tot handelen wordt genoodzaakt⁷; noodzakelijk daarentegen, of liever gedwongen, als het door iets anders wordt genoodzaakt om op vaste en bepaalde manier te bestaan en handelingen uit te voeren.

8. Onder eeuwigheid versta ik het bestaan zelf voor zover het begrepen wordt als iets wat noodzakelijk en uitsluitend voortvloeit uit de definitie van een eeuwig ding.
 UITLEG: Zo’n bestaan wordt namelijk, net als de essentie van een ding, begrepen als een eeuwige waarheid en kan daarom niet door duur of tijd worden verklaard, zelfs als tijdsduur zonder begin of einde wordt opgevat.

Axioma’s

1. Alles wat is, is in zichzelf of in iets anders.

2. Wat niet door iets anders kan worden voortgebracht, moet door zichzelf worden voortgebracht.

3. Uit een gegeven bepaalde oorzaak vloeit noodzakelijk een gevolg voort; bestaat er daarentegen geen bepaalde oorzaak, dan kan er ook onmogelijk een gevolg optreden.

4. Kennis van een gevolg hangt af van kennis van de oorzaak en sluit deze in.

5. Van dingen die niets met elkaar gemeen hebben, kan het ene ding ook niet door het andere worden begrepen, dat wil zeggen dat begrip van het ene ding begrip van het andere niet insluit.
6. Een waar idee moet met zijn object overeenstemmen⁸.
7. Van een ding dat als niet bestaand kan worden gedacht, sluit de essentie geen existentie in.

Stellingen

STELLING 1

Een substantie gaat van nature voor⁹ op haar aandoeningen.

BEWIJS: Dit blijkt duidelijk uit *Definities 3 en 5*.

STELLING 2

Twee substanties met verschillende attributen hebben niets met elkaar gemeen.

BEWIJS: Ook dit blijkt duidelijk uit *Definitie 3*. Elk van beide moet immers in zichzelf zijn en door zichzelf worden voortgebracht, dat wil zeggen dat het begrip van de ene het begrip van de andere niet insluit.

STELLING 3

Van dingen die niets met elkaar gemeen hebben, kan het ene niet oorzaak zijn van het andere.

BEWIJS: Als ze niets met elkaar gemeen hebben, kan (volgens Axioma 5) het ene ding niet uit het andere worden verklaard en bijgevolg kan (volgens Axioma 4) het ene niet de oorzaak zijn van het andere. QED

STELLING 4

Twee of meer verschillende dingen onderscheiden zich van elkaar door een verschil in de attributen van de substanties, of door een verschil in de aandoeningen van deze substanties.

BEWIJS: Alles wat is, is in zichzelf, of in iets anders (volgens Axioma 1), dat wil zeggen dat er (volgens *Definities 3 en 5*) buiten het verstand niets is behalve substanties en haar aandoeningen.¹⁰ Buiten het verstand is er dus niets waardoor dingen zich van elkaar kunnen onderscheiden

behalve substanties of, wat (volgens Definitie 4) op hetzelfde neerkomt, hun attributen en hun verschijningsvormen. QED

STELLING 5

In de Natuur¹¹ kunnen niet twee of meer substanties bestaan van dezelfde aard, dat wil zeggen met hetzelfde attribuut.

BEWIJS: Als er meerdere verschillende substanties zouden zijn, zouden ze zich (volgens Stelling 4) hetzij door een verschil in hun attributen, hetzij door een verschil in hun verschijningsvormen van elkaar moeten onderscheiden. Indien ze zich alleen op grond van een verschil in attributen van elkaar onderscheiden, erkent men dat er maar één substantie is van een en hetzelfde attribuut. Maar indien ze zich onderscheiden op grond van een verschil van hun verschijningsvormen, dan zal een substantie, aangezien ze (volgens Stelling 1) van nature voor haar aandoeeningen gaat, als de aandoeeningen terzijde worden gelaten en ze op zichzelf, dat wil zeggen (volgens Definitie 3 en Axioma 6) naar waarheid wordt beschouwd, niet kunnen worden gedacht als verschillend van een andere, dat wil zeggen dat er (volgens de voorafgaande Stelling) niet meerdere substanties kunnen bestaan, maar slechts een. QED

STELLING 6

De ene substantie kan niet door de andere substantie worden voortgebracht.

BEWIJS: In de Natuur kunnen er (volgens Stelling 5) niet twee substanties met hetzelfde attribuut voorkomen, dat wil zeggen (volgens Stelling 2) substanties die iets met elkaar gemeen hebben. Daarom kan (volgens Stelling 3) de ene substantie niet oorzaak zijn van de andere, met andere woorden: de ene substantie kan niet door de andere worden voortgebracht. QED

BIJSTELLING: Hieruit volgt dat een substantie niet door iets anders kan worden voortgebracht. Want in de Natuur komen alleen substanties en hun bestaansvormen voor, zoals blijkt uit Axioma I en Definities 3 en 5. Ze kan echter (volgens Stelling 6) ook niet door een substantie worden voortgebracht. Daarom kan een substantie met geen mogelijkheid door iets anders worden voortgebracht. QED

ANDER BEWIJS: Dit kan nog makkelijker worden bewezen uit de onzinnigheid van het tegendeel. Als een substantie namelijk wel door iets anders kon worden voortgebracht, zou de kennis ervan (volgens Axioma

4) moeten afhangen van de kennis van haar oorzaak. En derhalve zou ze (volgens Definitie 3) geen substantie zijn.

STELLING 7

*Het behoort tot de natuur van de substantie om te bestaan.*¹²

BEWIJS: Een substantie kan (volgens de Bijstelling bij Stelling 6) niet door iets anders worden voortgebracht; ze is dus oorzaak van zichzelf, dat wil zeggen (volgens Definitie 1) dat haar essentie noodzakelijk haar existentie insluit, dat wil zeggen dat het tot haar natuur behoort om te bestaan.

STELLING 8

Elke substantie is noodzakelijkerwijs oneindig.

BEWIJS: Er bestaat (volgens Stelling 5) maar één substantie met één bepaald attribuut, en het behoort (volgens Stelling 7) tot haar aard om te bestaan. Ze moet dus van nature hetzij als eindige, hetzij als oneindige substantie bestaan. Maar als eindige kan niet. Want dan zou ze (volgens Definitie 2) begrensd moeten worden door een andere substantie van dezelfde aard, die (volgens Stelling 7) eveneens noodzakelijk zou moeten bestaan, zodat er twee substanties zouden bestaan met hetzelfde attribuut, wat (volgens Stelling 5) absurd is. Ze bestaat daarom als oneindige substantie. QED

OPMERKING 1: Aangezien eindig zijn in feite een gedeeltelijke ontkenning, en oneindig zijn een volstrekte bevestiging is van het bestaan van iets, volgt alleen al uit Stelling 7 dat elke substantie oneindig moet zijn. [NS Want als we een eindige substantie zouden aannemen, zouden we de natuur ervan ten dele ontkennen, hetgeen (volgens genoemde Stelling 7) absurd is].

OPMERKING 2: Ongetwijfeld zullen al diegenen die verward over de dingen oordelen en niet gewend zijn tot hun eerste oorzaken door te dringen moeite hebben om het bewijs van *Stelling 7* te begrijpen. Geen wonder, want ze maken geen onderscheid tussen de wijzigingen¹³ van de substanties en de substanties zelf en weten ook niet hoe de dingen worden voortgebracht. Zo komt het dat ze aan substanties een begin toedichten zoals ze dat bij dingen in de Natuur zien. Wie namelijk de ware oorzaken van de dingen niet kent, haalt alles door elkaar en zonder enige tegenspraak van het verstand verzinnen zij dat bomen net als mensen praten; ze stellen zich voor dat mensen net zo goed uit stenen

als uit zaad geboren kunnen worden en dat willekeurig welke vormen in willekeurig welke andere vormen kunnen veranderen. Op dezelfde manier schrijven degenen die de goddelijke natuur met de menselijke verwarren, onbekommerd menselijke affecten toe aan God, vooral zolang ze nog niet weten hoe affecten in het denken¹⁴ ontstaan.

Als de mensen daarentegen acht zouden slaan op de aard van de substantie zouden ze geen moment twifelen aan de waarheid van *Stelling 7*; deze *Stelling* zou juist voor iedereen een axioma zijn en tot de algemene begrippen gerekend worden. Want onder substantie zouden ze datgene verstaan wat in zichzelf is en door zichzelf wordt voortgebracht, dat wil zeggen datgene waarvan de kennis niet de kennis van een ander ding vereist; onder wijzigingen echter datgene wat in iets anders is en waarvan het concept gevormd wordt op basis van het concept van het ding waarin zij zijn. Daarom kunnen we van niet bestaande wijzigingen ware ideeën hebben. Want ook al bestaan ze niet daadwerkelijk buiten het verstand¹⁵, hun essentie is toch zodanig in iets anders inbegrepen, dat ze op basis daarvan begrepen kunnen worden. De waarheid van substanties is echter, buiten het verstand, alleen in zichzelf, omdat ze door zichzelf worden voortgebracht. Als iemand dus zou zeggen dat hij een helder en duidelijk, dat wil zeggen waar idee had van een substantie, maar desondanks betwijfelde of een dergelijke substantie bestond, zou dat voorwaar hetzelfde zijn als wanneer hij zou zeggen dat hij een waar idee had en zich desondanks afvroeg of het niet onwaar was (dat lijkt me duidelijk voor wie een beetje heeft opgelet). Of als iemand zou beweren dat een substantie geschapen wordt¹⁶, zou dat hetzelfde zijn als wanneer hij beweerde dat een onwaar idee waar was geworden, wat natuurlijk het meest absurde idee is dat men kan bedenken. We kunnen dan ook alleen maar erkennen dat de existentie van een substantie, net als haar essentie, een eeuwige waarheid is.

Hieruit kunnen we nog op een andere manier afleiden dat er maar één substantie van dezelfde aard bestaat en het is de moeite waard dit hier aan te tonen. Maar om ordelijk te werk te gaan, moet worden opgemerkt: 1. dat de ware definitie van een ding niets anders insluit of uitdrukt dan de aard van het gedefinieerde ding. Daaruit volgt: 2. dat geen enkele definitie een bepaald aantal individuen insluit of uitdrukt, omdat ze niets anders uitdrukt dan de aard van het gedefinieerde ding. De definitie van een driehoek drukt bijvoorbeeld niets anders uit dan de eenvoudige aard van de driehoek, maar niet een bepaald aantal driehoeken. 3. Er moet